

Азарка, В.У. Паўтор як сродак арганізацыі тэксту / В.У.Азарка // Роднае слова.— 1999.— № 11.— С. 90 – 94.

В.Азарка

Паўтор як сродак арганізацыі тэксту

Вывучэнне ў школе складаных формаў звязнай мовы, лексічных і граматычных сродкаў звышфразавай сувязі мае важнае значэнне, бо дазваляе раскрыць вучням асаблівасці будовы звязных выказванняў, зрабіць больш усвядомленым працэс навучання звязнай мове. Знаёмства з асаблівасцямі структурнай арганізацыі твораў аднаго з заснавальнікаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы — Кузьмы Чорнага — будзе садзейнічаць выпрацоўцы ў вучняў навыку самастойнага стварэння тэкстаў.

Адным з пашыраных спосабаў сувязі сказаў у тэксце з’яўляецца сэнсавы паўтор, або паўторная намінацыя — абазначэнне фактаў ці падзей, якія ўжо згадваліся ў кантэксце¹. Сэнсавы паўтор ажыццяўляецца пры дапамозе непасрэднага лексічнага паўтору ці шляхам замен раней ужытых слоў.

У творах пісьменніка сустракаецца лексічны паўтор — мэтанакіраванае паўтарэнне слоў з папярэдняга сказа ў наступным. Гэта самы надзейны сродак сувязі сказаў у тэксце:

Хмурна думаць пачало неба, і тады ж зямля весялілася ветрам. Пад дзень пабялела зямля, а днём заснуў пад хвоямі вецер, і заплакала восень снегавымі слязамі. Падала вострая музыка капель і, як сплыў снег, заглядзелася мокрая зямля ў тонкае неба, і ў саду ўсміхнуліся апошнія лісты голае ліпы (“Буланы” т.1, с.314)².

Лексічны паўтор падкрэслівае значнасць паўторанага слова зямля, забяспечвае тэматычнае адзінства тэкставай адзінкі і акрамя таго з’яўляецца сродкам сэнсавай сувязі сказаў у тэксце.

Нярэдка лексічны паўтор акцэнтуюе ўвагу чытача на семантыцы паўтораных слоў і змесце сказаў, у якіх яны знаходзяцца. Такі паўтор ускладняецца словамі, што нясуць дадатковую інфармацыю ці надаюць эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку выказванню. Звычайна гэта прыметнікі і займеннікі розных разрадаў:

Цішыню, якая стаяла на мястэчку, цяжка было вытрымаць чалавеку. Але горш за цішыню была адзінота. Гэта была магільная адзінота, але чалавек аставаўся жывы (“Пошукі будучыні т.6, с.106).

Сродкам сувязі сказаў з’яўляецца паўтор назоўніка адзінота, які развіты прыметнікам магільная. Азначэнне акцэнтуюе ўвагу чытача на паўтораным назоўніку і надае эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку ўсяму выказванню.

У творах Кузьмы Чорнага пашыраны і неабсалютныя лексічныя паўторы, напрыклад, у адным выпадку пісьменнік называе імя і прозвішча героя, а ў другім — толькі імя ці толькі прозвішча:

У канцы імперыялістычнай вайны Вэня Шпулькевіч знайшоў сабе талент: ён ад’ехаў з Мінска кіламетраў за сто і там астаўся на службу да свінога купца Хурса, які браў падрады ад казны на пастаўку ў армію свіных туш. Вэня, як толькі ўбачыў Хурса і пагаварыў з ім, пачаў старацца быць падобным да яго (“Люба Лук’янская” т.5, с.228).

На сувязь самастойных сказаў паказвае ўжыванне ў іх уласных назоўнікаў Вэня Шпулькевіч і Вэня. Частковая змена лексічнага паўтору дазваляе пазбегнуць аднастайнага паўтарэння слоў.

Такім чынам, лексічны паўтор выконвае дзве функцыі: структурную — звязвае кампаненты тэкставай адзінкі і стылістычную — узмацняе камунікатыўную накіраванасць сказаў, падкрэслівае іх мэтавую ўстаноўку, стварае пэўную танальнасць усёй тэкставай адзінкі, акцэнтуюе ўвагу на сэнсе паўтораных слоў. Паўтор — арганічная, натуральная з’ява звязнай мовы, пашыраны спосаб сувязі самастойных сказаў у адзінае сэнсавое цэлае. Разам з тым нельга не адзначыць, што сучасныя стылістычныя нормы абмяжоўваюць ужыванне лексічнага паўтору ў ролі сродку сувязі, паколькі патрабуюць пазбягаць паўтарэння слоў, прымушаюць шукаць іншыя спосабы сэнсавага паўтору.

Пашыраным спосабам паўторнай намінацыі ў творах Кузьмы Чорнага з’яўляецца ўжыванне займенніка замест назоўніка. Займеннікі афармляюць сувязь паміж сказамі і паказваюць на тоеснасць асоб і прадметаў, названых імі і

адпаведнымі назоўнікамі. Пры гэтым займеннікі, як правіла, падкрэсліваюць залежнасць сказа ад кантэксту:

Чырвонаармеец прытуліў Ірынку да грудзей і панёс туды, дзе стаялі вагоны. На яго руках яна была такая худая і маленькая! (“Трэцяе пакаленне” т.5, с.71).

Пазбаўленыя ўласнага лексічнага значэння, займеннікі яго і яна паказваюць на ўжытыя ў першым сказе назоўнікі чырвонаармеец і Ірынка (чырвонаармеец — на яго руках; Ірынка — яна). Такая замена дазваляе пазбегнуць таўталогіі і падкрэслівае, што размова ў гэтых сказах ідзе пра адных і тых самых асоб.

Шырока ўжываюцца ў творах пісьменніка сінанімічныя замены:

Зноў тая самая сцэжка! Тут яна пайшла зялёнай азімінай. Свежая рунь дрыжала пад ветрам, і ў нізінах стаяла чыстая, як сляза, вада (“Пошукі будучыні” т.6, с.72).

Замышчэнне слова азіміна словам рунь абумоўлена супадзеннем іх лексічнага значэння. Азіміна — оасевы, усходы азімых збожжавых культур (ТСБМ, т.1, С.203)³. Рунь — осходы, пасевы азімых культур (ТСБМ, т.4, с.727). Сінанімічны паўтор дае магчымасць пазбегнуць лексічнай аднастайнасці, унесці ў тэкст дадатковую інфармацыю і дасягнуць большай моўнай выразнасці мастацкага твора.

У мастацкіх творах у сінанімічныя адносіны могуць уступаць словы, якія па-за кантэкстам не ўваходзяць у адзін сінанімічны рад. Ствараюцца так званыя кантэкстуальныя сінанімы, якія пісьменнік выкарыстоўвае для сувязі сказаў у тэксце:

Не паддаваўся конь, а пасля прыпёр яго Саўка да самай рэчкі ў куток балота. Па чэрава ўехаў лапавухі нагамі ў нейкае крынічышча — там і хапіў яго Саўка. Узлез на яго худую, як ражон, спіну і сцебануў ламінаю пад чэрава (“Забойства” т.1, с.237).

Сэнсавы паўтор ажыццяўляецца праз замену назоўніка конь субстантывавным прыметнікам лапавухі, які не толькі абазначае той самы прадмет апісання, а і адначасова характарызуе яго. На сінанімічную сувязь выдзеленых лексем паказвае адзін з папярэдніх сказаў: *У Саўкі Чужахвала конь — проста нялюдская*

справа: лапавухі, вастразады, худы, як дошка, пад касматай скурай рэбры тырчаць, як частакол (“Забойства” т.1, с.237).

Часта кантэкстуальная сінанімічная сувязь узнікае паміж словамі, якія абазначаюць уласнае імя і сацыяльнае становішча, імя і пасаду:

Люба пазнала свайго бацьку. Камандзір палка Лук’янскі вёў свой полк (“Люба Лук’янская” т.5, с.359).

Падкрэсленыя словы (бацька — камісар палка Лук’янскі) з’яўляюцца кантэкстуальнымі сінанімамі. Такі сінанімічны паўтор садзейнічае лексічнай разнастайнасці пры абазначэнні адных і тых жа асоб і забяспечвае пры гэтым семантычную сувязь паміж выказваннямі.

У некаторых выпадках сувязь сказаў забяспечваецца сэнсавым паўторам, заснаваным на абагульненні і ўдакладненні:

І чуцён шум апошняй працы на полі:

Галасы на коней.

Сухі, ціхенькі стук пугаўя аб дзерава.

Шурпатае шушуканне дзеравяных віл з сухою мяжою... (“Жалезны крык” т.1, с.103).

Значэнне абстрактнага назоўніка шум удакладняюць словы галасы, стук, шушуканне. Сэнсавыя ўзаемаадносіны гэтых слоў абумоўліваюць сувязь сказаў у тэксце.

Пры такім сэнсавым паўтарэнні асабліва важную ролю адыгрываюць назоўнікі з адцягненым значэннем:

Хтосьці, начуючы ў Кукавіцкай карчме, напісаў у ёй на сцяне, як бы на ўспамін тутэйшым людзям, сваё прозвішча і словы радасці, што варочаецца ў родны кут да блізкіх і родных. З гэтага прыкладу пайшлі і больш тут пісаць на карчомных сценах (“Пошукі будучыні” т.6, с.46).

Кампаненты названай тэставай адзінкі звязваюцца пры дапамозе сэнсавага паўтору, заснаванага на абагульненні: спалучэнне слоў з гэтага прыкладу абагульнена перадае змест папярэдняга сказа.

Тэматычна аб'яднаць сказы тэкставай адзінкі, пазбегнуць таўталогіі дапамагаюць словы, якія абазначаюць рода-відавья паняцці:

Бык рыкаў бесперастанку. Чалавек стараўся шпарка перабегчы полем ад лесу да магутных вязаў, з-пад якіх чулася жывёліна (“Пошукі будучыні” т.6, с.171).

Сувязь сказаў абумоўлена ўзаемаадносінамі слоў бык і жывёліна, якія суадносяцца адпаведна з відавым і родавым паняццямі.

Часам у творах пісьменніка сэнсавы паўтор ажыццяўляецца шляхам замены назоўніка перыфразай — семантычна непадзельным словазлучэннем, якое ў працэсе маўлення называе прадметы, прыметы, дзеянні і адначасова характарызуе, перадае эмацыянальна-экспрэсіўныя адносіны да іх⁴. Багаты сэнсавы змест перыфразы робіць яе выразным стылістычным сродкам мовы, бо яна выконвае ролю вобразнага, экспрэсіўнага сіноніма да асобных слоў і словазлучэнняў:

Кожную восень над гэтым полем і лясамі адляталі жоравы і гусі. Тады людзі глядзелі на гэты свой радасны сум, думалі свае няхітрыя рэчы. Падоўгу стаялі і ўглядаліся ў гэтых адвечных падарожнікаў, якія ведаюць толькі сваю, гэтую адвечную дарогу. Але дарога гэтая здавалася людзям незвычайнаю і вольнаю. Можа, людзі зайздросцілі гэтай птушынай волі, можа, яны чулі ў гэты час тое сваё адвечнае імкненне, што жыве ў іх, у глыбіні пад нявольніцкімі путамі гаспадарскай клапатлівасці (“Лявон Бушмар” т.4, с.38).

Спалучэнне жоравы і гусі заменена перыфразай адвечныя падарожнікі. Сэнсавы паўтор узмацняе супроцьпастаўленне вольных птушак і людзей, у якіх адвечнае імкненне да волі жыве “пад нявольніцкімі путамі гаспадарскай клапатлівасці”. Акрамя таго, перыфрастычны паўтор з'яўляецца сродкам сувязі сказаў у тэксце.

Такім чынам, паўторная намінацыя ажыццяўляецца пры дапамозе лексічнага паўтору, займеннікавых, сінанімічных, перыфрастычных і іншых відаў замен. Паўтараюцца, як правіла, тыя элементы тэксту, якія складаюць яго прадметную, зместавую аснову і з'яўляюцца апорнымі, асноўнымі, абавязковымі. Сэнсавы паўтарэнне дае магчымасць пісьменніку акцэнтаваць увагу на прадмеце абмеркавання, разглядаць яго з розных бакоў, пераходзіць ад апісання аднаго

прадмета да другога. Такое паўторэнне выконвае важную тэкстаўтваральную функцыю, бо з'яўляецца адным са сродкаў сэнсавай сувязі сказаў у тэксце.

Літаратура

1. Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис.— М.: Высш. школа, 1981.— С.208.

2. Чорны К. Збор твораў у 8 т. Т.1.— Мн: Маст. літ, 1977.— С.314. (Далей зноскі дадзены па гэтым выданні).

3. Глумачальны слоўнік беларускай мовы ў 5 т. Т.1. — Мн: БелСЭ, 1977.—Р.203. (Далей ТСБМ).

4. Малажай Г.М. Сучасная беларуская мова: Слова. Перыфраза. Фразеалагізм: Вучэб. дапам.— Мн.: Выш. школа, 1992.— С.69.